

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

СЕРГЄЄВА Марина Сергіївна

УДК 904.2(282.247.32-197.4)«653»

**КОСТОРІЗНЕ ТА ДЕРЕВООБРОБНІ РЕМЕСЛА НА ТЕРИТОРІЇ
ПІВДЕННОЇ РУСІ.**

Історичні науки 07.00.04 – археологія

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Київ — 2018

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у Відділі археології Києва Інституту археології Національної академії наук України.

Офіційні опоненти

доктор історичних наук, професор
Пивоваров Сергій Володимирович
Національний Києво-Печерський
історико-культурний заповідник,
заступник Генерального директора
з наукової роботи

доктор історичних наук, с. н. с.
Біляєва Світлана Олександрівна
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини,
професор

доктор історичних наук, с. н. с.
Архипова Єлизавета Іванівна
Музей історії Десятинної церкви, в.о.
заступника директора з наукової
роботи.

Захист відбудеться 02 квітня 2019 р. о 14 годині на засіданні спеціалізованої Вченої Ради Д26.234.01 при Інституті археології Національної академії наук України за адресою: 04210, Україна, м. Київ, проспект Героїв Сталінграда, 12.

З дисертацією можна ознайомитися у Науковій бібліотеці Інституту археології НАН України (04210, Україна, м. Київ, проспект Героїв Сталінграда, 12).

Автореферат розісланий ____ _____ 2019 р.

Учений секретар
Спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук

О. Є. Фіалко.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Пріоритетними напрямками сучасної археологічної науки є вивчення стародавнього виробництва, яке було підґрунтям стародавньої економіки, і звернення до проблематики, пов'язаної з екологією і опануванням людиною ресурсів природного середовища. Результатом є посилення уваги до вивчення біогосподарської діяльності людини, яка ґрунтується на використанні навколишнього середовища. Природну органічну сировину (матеріали рослинного та тваринного походження—дерево, кістку, шкіру, текстильні рослини тощо) використовували у ремісничих галузях, які посідали найважливіші місця в економіці Давній Русі. Її обробка викликає окремий інтерес як відображення активних дій людини, спрямованих на перетворення біоресурсів в елементи матеріальної культури. Вивчення біогосподарської діяльності є новою темою наукових досліджень. Отже зазначений напрям є актуальним.

Правомірність дослідження у рамках єдиної роботи саме обробки дерева та кістки обумовлена деякими особливостями цих видів сировини.

1. Використання деревини та кісткових матеріалів, на відміну від шкіри і текстильних матеріалів, не передбачає зміну властивостей вихідного матеріалу (структура, іноді природна форма) у готовому виробі.

2. Техніка механічної обробки деревини та кісткових матеріалів багато в чому є однаковою.

3. Для виготовлення окремих категорій виробів (гребені, ручки ножів та ін.) використовували обидва види матеріалів, що дозволяє залучати кістку для реконструкції виробництва та вигляду втрачених аналогічних виробів з дерева. Галузі деревообробки, які виробляли дрібну продукцію, доцільно розглядати саме паралельно з косторізним виробництвом. З іншого боку, паралельне вивчення косторізного та деревообробного виробництв дозволяє виявити своєрідність обробки кожного виду вихідної сировини.

Актуальність дослідження обумовлена необхідністю регіональних досліджень для створення у перспективі узагальнюючого дослідження косторізного і деревообробних ремесел у Давній Русі. На сьогодні монографічного вивчення на сучасному рівні зазнали Київ (косторізне ремесло) і Воїнська Гребля (обробка кістки і дерева), дослідження автора. Зазначені ремесла на інших пам'ятках Південної Русі розглянуті коротко у межах окремих статей та розділів досліджень ширшої тематики (Т. Г. Богомазова, А. В. Петраускас, М. С. Сергєєва та ін.). Роботи у цих напрямках провадилися щодо матеріалів зі Старої Ладоги та Новгород (Б. О. Колчин і О. І. Давідан — з різьбленого дерева, О. І. Давідан і Л. І. Смирнова — з косторізного ремесла), з косторізного ремесла Полоцької землі (О. В. Медведєва) і Саркела—Білої Вежі (В. Є. Фльорова). У роботах європейських дослідників зазначена тематика також завжди посідала значне місце: З. Возницька, Р. Барнич-Гупенець, Я. Каван — роботи з середньовічного дерева, В. Груби, М. Слівка, Я. Каван, З. Гильчерувна, Е. Цнотливи, А. Мак-Грегор, К. Амброзіані, І. Ульбрихт та ін. — з середньовічної кістки). Всі ці напрацювання підготували ґрунт для

узагальнюючого комплексного дослідження косторізного та деревообробних виробництв у Південній Русі.

Зв'язок роботи з науковими програмами.

Робота виконана в рамках науково-дослідницьких тем Відділу археології Києва: «Дослідження археологічних пам'яток Києва», № 0109U008922; «Нові археологічні джерела історії давнього Києва», №0114U004845.

Мета і завдання дослідження.

Основною метою роботи є дослідження косторізного та деревообробних ремесел на території Південної Русі у взаємодії біоекономічних, технічних і історико-культурних чинників їхнього розвитку. Реалізація поставленої мети передбачає вирішення конкретних завдань.

Коло завдань роботи можна розподілити на два блоки: методологічний блок і блок питань, які пов'язані з безпосереднім вивченням різних аспектів косторізного і деревообробного виробництв.

Методологічний блок завдань включає в себе аспекти, які створюють підґрунтя подальшої роботи:

- 1) оцінювання результатів попереднього вивчення проблеми і інформативних можливостей джерельної бази дослідження;
- 2) характеристика основних методів дослідження.

Дослідження ремісничої діяльності базується на аналізі основних напрямів, однакових для робіт з кожним видом сировини:

1. Вивчення асортименту продукції косторізного і деревообробних ремесел як головної характеристики рівню розвитку ремесла;

2. Аналіз природно-екологічних і техніко-технологічних чинників з метою вивчення виробничого процесу на трьох стадіях, обов'язкових для робіт зі всіма природними матеріалами, включаючи дерево і кістку, а саме: а) шляхи отримання сировини; б) її підготовка для подальшої обробки; в) отримання готової продукції;

3. Історико-культурна характеристика ремісничої діяльності в зазначених галузях, яка включає такі напрями, як а) формування і розвиток зазначених галузей виробництва у Південній Русі; б) аналіз етнокультурної складової косторізної і деревообробної продукції (міжкультурні контакти, формування місцевої традиції виробництва).

Об'єкт дослідження — давньоруське косторізне та деревообробне виробництво на території Південної Русі, його сировинна база і способи її перетворення з об'єкту природи в об'єкт культури.

Предмет дослідження — артефакти косторізного та деревообробного виробництв: ремісничі комплекси (садиби, будівлі, місця для відходів виробництва тощо), сировина (залишки деревини та кісткових матеріалів зі слідами первинної обробки), відходи виробництва, продукція на різних стадіях обробки, а також ремісничий реманент і додаткові деталі виробів з інших матеріалів (переважно з металу).

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з кінця IX до середини XIII ст., що відповідає періоду існування Давньоруської держави та

формування і розквіту давньоруської матеріальної культури. З метою висвітлення передісторії косторізного та деревообробних ремесел, їхньої просторово-часової своєрідності і подальшого розвитку залучаються також матеріали попереднього періоду (VII—VIII ст.) і післямонгольські (друга половина XIII — XIV ст.).

Територіальні рамки дослідження. Територія, що розглядається, з півдня обмежена кордонами Русі, з півночі її межа проходить на широті басейнів Сейма і Прип'яти, з заходу вона обмежена р. Случ, зі сходу — довготою м. Курськ.

Методи дослідження. В процесі дослідження були застосовані загальнонаукові методи аналізу та синтезу, загальноісторичні та суто археологічні методи дослідження. Використано також компаративний (порівняльно-історичний) метод і трасологічний метод. Для вивчення природної сировини задіяні методи природничих наук: палеоекологічний, дендрологічний, антракологічний.

Джерельну базу дослідження складають матеріали Наукових фондів ІА НАН України, Археологічного музею ІА НАН України, Національного музею історії України, Ржищівського археолого-краєзнавчого музею, Національного архітектурно-історичного заповіднику «Чернігів Стародавній», Білоцерківського краєзнавчого музею, опрацьовані автором, а також результати камеральної роботи автора з матеріалами досліджень Стародавнього Києва 1988—2017 рр., Вишгорода (2012—2016 рр.), Чорнобильського городища (2006, 2008, 2013 рр.), Кошіївки Фастівського району (2011 р.), поселення Феофанія (2016—2017 рр.), поселенні поблизу с. Манжелія на Полтавщині (2015 р.). До аналізу залучені також матеріали, опубліковані раніше іншими дослідниками. Всього враховано матеріали з 73 пам'яток.

Наукова новизна одержаних результатів. На підставі комплексного аналізу археологічних матеріалів створено перше узагальнююче дослідження косторізного і деревообробних ремесел у Південній Русі, включаючи такі аспекти, як систематизацію асортименту готової продукції, аналіз специфіки сировинної бази, техніки виробництва і історико-культурного контексту розвитку косторізного і деревообробних ремесел з врахуванням місцевих традицій, інновацій, іншокультурних впливів. Розроблені принципи систематизації головних деревообробних ремесел і їхньої продукції.

З метою вивчення техніки обробки кістки уперше для вивчення артефактів, що побутували в обраних просторово-часових межах, застосовано апаратуру для збільшення (лупа, мікроскоп).

Обґрунтована необхідність використання методів природничих наук для вивчення виробництв, які базуються на природній сировині.

Для виділення основних складових сировинної бази косторізного ремесла, їх співвідношення у виробництві і шляхів їх отримання залучені дані зоології.

З метою дослідження сировинної бази деревообробки автором зроблено визначення за мікроструктурою порід археологічної деревини.

Практичне значення одержаних результатів. Результати досліджень можуть бути використані під час написання узагальнюючих наукових робіт, підручників з археології України та історії техніки, а також у курсах лекцій з археології України і спеціальних курсах з історії техніки, у створенні музейних експозицій.

Апробація результатів дисертації. Основні результати дисертаційного дослідження було апробовано у формі доповідей на 35-ти наукових міжнародних та всеукраїнських конференціях в Новгороді (1996 р.), Любечі (1997 р.), Харкові (1997, 2012, 2014, 2016 рр.), Санкт-Петербурзі (2006, 2007, 2009 рр.), Красноярську (2006 р.), Одесі (2007 р.), Мінську (2007 р.), Омську (2007, 2009 рр.), Новосибірську (2008 р.), Брянську (2008 р.), Воронежі (2008 рр.), Шестовиці (2009 р.), Львові (2009, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017 рр.), Києві (2010, 2011, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017 рр.), Кракові (2010), Кам'янці-Подількому (2012 р.), Новоросійську (2013 р.), Липецьку (2013 рр.).

Публікації. Основні результати досліджень опубліковані у 49 наукових працях, серед яких дві монографії, 35 статей у фахових виданнях, у тому числі 9 — у закордонних виданнях (з них одна у співавторстві, здобуток автора 50%). Решта видана у збірниках наукових праць, матеріалах і тезах конференцій.

Структура і обсяг дисертації. Дисертація складається із вступу, восьми розділів та висновків (387 сторінок), дев'яти текстових додатків: додатку А (10 сторінок), додатку Б (3 сторінки), додатку В (105 сторінок), додатку Г (28 сторінок), додатку Д (17 сторінок), додатку Е (8 сторінок), додатку Ж (2 сторінки), додатку З (9 сторінок), додатку И (2 сторінки), додатку К (145 таблиць), списку використаних джерел і літератури (1118 позиції). Загальний обсяг дисертації складає 832 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

ВСТУП

У вступі обґрунтовано актуальність теми, показано її зв'язок з науковими програмами, обґрунтовано мету і завдання роботи, об'єкт і предмет дослідження, окреслено хронологічні і територіальні рамки, коротко охарактеризовано методи дослідження, висвітлено джерельну базу, наукову новизну і практичне значення отриманих результатів, апробацію роботи.

РОЗДІЛ 1

СУЧАСНИЙ СТАН ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛА І МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕНЬ

Розділ присвячений оцінюванню стану вивчення обраної проблеми і джерельної бази дослідження, а також аналізу обраних дослідницьких методів.

1.1. Історія і сучасний стан вивчення проблеми. Підрозділ складається з двох пунктів: 1.1.1. Обробка кістки; 1.1.2. Обробка дерева.

1.1.1. Вивчення косторізного ремесла проходить кілька етапів, протягом яких змінюються пріоритети досліджень і вдосконалюються дослідницькі методики. Перший етап (кінець XIX ст. — 1930-і рр.) — поява перших публікацій виробів з різьбленої кістки (І. А. Хойновський, М. Ф. Біляшевський, Б. І. та В. М. Ханенки, В. В. Хвойка), які підготували ґрунт для подальшого вивчення косторізного ремесла.

У 1930-х — першій половині 1980-х рр. виникає інтерес до косторізного ремесла як окремого виду виробництва і увага до ремісничих технологій (С. С. Магура, Б. О. Рыбаков, С. А. Ізюмова). Одночасно проблема техніки обробки середньовічної кістки привертає увагу дослідників інших країн Європи (В. Груби, Е. Цнотливи, Я. Каван та ін.). У 1950—1970-ті рр. різьблену кістку Південної Русі, особливо Києва, вивчали Г. М. Шовкопляс і К. М. Гупало.

Третій етап (1980-ті — 1990-ті рр.) характеризується регресом у вивченні косторізного ремесла Давньої Русі, хоча у цей час не припиняється вивчення середньовічного косторізного ремесла сусідніх територій (В. Є. Фльорова, І. А. Закірова) і Західної Європи (М. Слівка, А. МакГрегор, А. Кристоферсен, І. Ульбріхт, К. Амброзіані та ін.).

З кінця 1990-ті рр. спостерігається нове зростання інтересу до давньоруської різьбленої кістки і загалом різьбленої кістки. З цим періодом пов'язані дослідження О. В. Медведєвої (Полоцька земля) і Л. І. Смірної (Новгород). Загальне методологічне значення мали роботи з техніки обробки кістки ананьїнської культури (Ашихмина, Черных, Шаталов 2006; Шаталов 2006), Херсонеса (Шаманаев 2005) і, особливо з різьбленої кістки Сибіру (Бородовский 1997; 2007 2008). Проблемами косторізного ремесла Південної Русі займається М. С. Сергеева. Матеріали з косторізного ремесла Курську і пос. Липино видав Д. М. Горбунов. З'являються нові публікації з різьбленої кістки. До початку 2000-х рр. формуються основні принципи наукового аналізу обробки кістки.

1.1.2. Перший етап вивчення обробки дерева (з другої половини — кінця XIX ст. до кінця 1940-х рр.) характеризується опорою переважно на писемні джерела і етнографічні аналогії (М. Я. Арістов). Найбільшої уваги зазнала монументальна дерев'яна архітектура (Є. І. Забелін, М. І. Костомаров, М. В. Красовський). Археологічні дослідження давньоруських пам'яток вперше виявляють залишки жител. Першу спробу реконструкції дерев'яних будівель на підставі їх археологічних залишків зробив В. В. Хвойка.

Другий етап (кінець 1940-х — 1960ті рр.). У фундаментальній праці Б. О. Рыбакова з давньоруського ремесла (1948) обробка дерева в Давній Русі уперше розглядається як окремий вид ремісничої діяльності. Розкопки на Півночі (Стара Ладога, Новгород) дозволили перейти до археологічного вивчення дерева (Б. О. Колчин). Наприкінці 1950-х — 1960-х рр. опубліковано окремі дерев'яні артефакти, виявлені на південноруських пам'ятках (В. А. Богусевич, В. Й. Довженок, В. К. Гончаров, Р. О. Юра).

Третій етап (1970-ті — перша половина 1990-х рр.). Початком дослідження деревообробки у Південній Русі є відкриття на Київському Подолі дерев'яних

артефактів. Дослідження археологічного дерева у цей час є суто описовим: артефакти опубліковані без поглибленого аналізу (К. М. Гупало). Винятком є роботи з дерев'яної архітектури (П. П. Толочко, К. М. Гупало, В. О. Харламов) і поховальних конструкцій (М. А. Сагайдак), де надано детальний аналіз матеріалів досліджень. Узагальнення напрацювань 1950-х — 1980-х рр. містять спеціальні розділи у двох томах Археології СРСР, присвячених Давній Русі (1985; 1987).

Четвертий етап (друга половина 1990-х рр. — наш час) характеризується поглибленими дослідженнями археологічного дерева, вдосконаленням методики дослідження і залученням природничих методів внаслідок розширення джерельної бази дослідження. Дерев'яне будівництво Києва вивчали М. А. Сагайдак і С. П. Тараненко, на інших пам'ятках — І. А. Готун, В. К. Козюба, Ю. О. Пуголовок, О. М. Єнукова. Аналітичним дослідженням різних галузей південноруської деревообробки займається М. С. Сергєєва. Вона ж почала використовувати дані природничих наук.

Окремо розглядається історія вивчення археологічного дерева. Протягом тривалого часу результати визначення археологічного дерева з'являлися лише спорадично в окремих роботах (Т. М. Мовчанівський І. І. Ляпушкін, П. О. Раппопорт, В. П. Петров та ін.). Винятком є систематичне вивчення дерева з Новгороду (В. Є. Віхров і Б. О. Колчин). У 1980—1990-ті рр. опубліковані визначення дерева конструкцій Звенигорода (І. К. Свешніков) і Берест'я, (П. Ф. Лисенко), з кінця 1990-х рр. визначенням деревини з давньоруських пам'яток України займається М. С. Сергєєва. За її межами продовжуються дослідження Новгороду (Дж. Хатер і О. А. Тарабардіна), вивчається дерево Москви (А. А. Гольєва).

Дослідження інформативних можливостей деревного вугілля у Західній Європі розпочалися ще у 1940-х рр. і продовжується дотепер (Міжнародні Конгреси з антракології). Увага до антракології у Східній Європі актуалізується тільки останнім часом, в Україні (роботи М. С. Сергєєвої) зараз вона знаходиться на стадії накопичення матеріалу.

1.2. Основні джерела і методи їх вивчення. Включено два пункти: 1.2.1. Обробка кістки і 1.2.2. Обробка дерева.

1.2.1. Основним джерелом для вивчення давньоруського косторізного ремесла є археологічні матеріали. Найбільш змістовні колекції кісткових матеріалів зі слідами обробки та готових виробів з кістки походять з Києва, Воїнької Греблі, Чернігова. Найбільша кількість стаціонарних майстерень виявлена у Києві, де їх сліди зафіксовані у всіх районах міста. Вивчалися також косторізні комплекси Чернігова, Воїньської Греблі, Деріївки, Курську, Колодяжину, Хутору Половецького, Іван-Гори та ін.

Терміном «косторізний комплекс» визначена сукупність споруд, пов'язаних з обробкою кістки. За умов неможливості виявлення всіх його складових (майстерні і ями з відходами), про нього слушно говорити у разі виявлення основних ознак косторізного виробництва (насамперед великої кількості кісткових матеріалів на різних стадіях обробки і відходів).

Найбільш інформативним джерелом, яке дає можливість реконструювати виробничий процес у динаміці, є залишки кісток зі слідами обробки різними знаряддями. Вивчення слідів знарядь провадиться під збільшенням за допомогою лупи і мікроскопу.

1.2.2. Основним джерелом є археологічні матеріали: залишки споруд, виробів, окремі металеві артефакти: деревообробні знаряддя праці, допоміжні конструктивні деталі, деталі дерев'яних виробів з інших матеріалів. На сьогодні виявлено кілька деревообробних комплексів: на Київському Подолі, на поселенні Ходосівка-Рославське і в Чернігові, суднобудівельний комплекс у Виповзові.

Для дерев'яних виробів, враховуючи поганий стан їх збереження, візуальне обстеження з метою дослідження техніки обробки дерева не є головним методом. Втім, в деяких випадках він дає додаткову інформацію з обробки поверхні виробу і техніки нанесення орнаменту.

Особливу роль у вивченні деревообробки грає визначення матеріалу дерев'яних артефактів і антракологічні дослідження. Деревне вугілля з археологічних об'єктів дозволяють виявити основні породи дерева які використовували як ділову деревину, хоча і безвідносно до конкретних виробів.

Додаткову інформацію для вивчення деревообробки надають писемні, образотворчі, лінгвістичні і етнографічні джерела.

1.3. Методи дослідження. Виділено два пункти: 1.3.1. «Загальноісторичні методи» і 1.3.2. «Методи природничих наук та їх інформативні можливості».

1.3.1. Основою аналізу матеріалу на цьому рівні є загальноісторичний принцип об'єктивності. Історичний аналіз базується на комплексному вивченні всієї наявної інформації про об'єкт дослідження з залученням різних джерел. Археологічний матеріал як основне джерело потребує використання на першому етапі дослідження суто археологічних методів (врахування умов знахідки, опис морфологічних особливостей, датування). На рівні історичних реконструкції для вивчення ремесла можна застосовувати кілька основних методів: компаративний, і статистичний методи.

1.3.2. Використання природної сировини пов'язане з аналізом даних ремесел у системі відносин природа — людина. Косторізне виробництво користується двома шляхами забезпечення виробників сировинною базою: використання природних біоресурсів (постачання сировини від дикої фауни) і використання продукту господарської діяльності людини (постачання сировини від свійських тварин). Врахування даних палеозоології є основним для вивчення складу сировини. Головним методом природничих наук для характеристики сировинної бази деревообробки є визначення основних порід ділової деревини для різних видів деревообробних робіт.

Для робіт з діагностики порід археологічного дерева запропонований термін археодендрологічні дослідження. Для вивчення викопного вугілля використовується термін антракологічні дослідження. Палінологічні матеріали не є ідентифікатором важливості того чи іншого виду деревини для господарчої діяльності і виробництва, тому їх значення для роботи обмежене.

РОЗДІЛ 2

АСОРТИМЕНТ КОСТОРИЗНОЇ ПРОДУКЦІЇ

Як робочий інструмент для аналізу виділено 32 групи виробів: 1) предмети з натуральної кістки без обробки; 2) вироби з кісток з мінімальною обробкою; 3) знаряддя праці та інші вироби з загостреним функціональним кінцем; 4) гостроконечники; 5) знаряддя з кісткових матеріалів з мінімальною обробкою (крім знарядь з загостренням); 6) знаряддя, яким надана специфічна форма з частковим урахуванням або без урахування вихідного матеріалу; 7) деталі складних пристроїв; 8). руків'я знарядь та інших предметів; 9) муфти; 10) гребені; 11) вухочистки; 12) ложки; 13) наконечники стріл; 14) накладки на лук; 15) кистені та булави; 16) завершення руків'їв канчуків; 17) фурнітура універсальна; 18) фурнітура специфічного призначення; 19) псалії; 20) декоративні накладки; 21) інші види предметів оздоблення; 22) дрібні ємності (футляри, гольники); 23) рогові ємності (контейнери); 24) гральні фігури; 25) матриці, шаблони, штампи; 26) культові предмети (хрестики, іконки); 27) ритони з чохлаів порожнистого рогу; 28) предмети з можливими неутилітарними функціями; 29) художні вироби нез'ясованого призначення; 30) шайби; 31) інші вироби; 32) фрагменти кісток непевного призначення з зображеннями та орнаментальними композиціями. Проаналізовані вироби включають в себе предмети різного призначення: знаряддя праці, предмети повсякденного вжитку і дозвілля, деталі озброєння, елементи оздоблення, вироби з можливими неутилітарними функціями.

Майже необроблені кістки використовували як дитячі іграшки, неутилітарні речі (амулети, обереги та ін.) і, іноді, як примітивні знаряддя. Серед виробів з мінімальною обробкою переважають примітивні знаряддя праці для обробки м'яких матеріалів (ткацтво, шевство, чинбарство). Речі особистого вжитку (гребені, вухочистки, деталі одягу, прикраси тощо), предмети дозвілля для дорослих (шахи, гральні фішки тощо), деталі озброєння, деякі культові предмети і деякі предмети з можливими неутилітарними функціями належать до продукції косторізів-спеціалістів. Проаналізована продукція мала суто ужиткове значення. Найбільшим обсягом продукції репрезентоване виробництво гребенів і гудзиків, які належать до продукції масового попиту. Обсяги іншої продукції значно менші, що може пояснюватися обмеженим колом замовників і, в деяких випадках, можливістю заміни кістки іншими матеріалами (метал, скло, дерево). Відсутність серійності може вказувати на виготовлення деяких видів виробів (наприклад, декоративних деталей) на замовлення. Якість виготовлення значної частки продукції і різноманітність асортименту характеризує доволі високий рівень косторізного ремесла у Південній Русі.

РОЗДІЛ 3

ДЕРЕВООБРОБНА ПРОДУКЦІЯ

3.1. Загальні положення. Обґрунтовано терміни: будівельний ліс — матеріал для будівництва і габаритної продукції, клепка — для бондарної продукції і дрібно-виробний ліс — матеріал для дрібної продукції. Враховуючи специфіку різних видів деревної сировини і їх обробки, запропоновано виділення п'яти основних блоків, де згруповані різні види продукції, залежно від вихідного матеріалу. Це продукція, виготовлена: 1) з будівельного лісу та його сортиментів; 2) з сортиментів будівельного лісу та їх частин, або сполучення сортиментів будівельного і дрібно-виробного лісу; 3) з клепки (бондарна); 4) з дрібно-виробного лісу; 5) з інших частин дерева (кора, луб, гілля).

3.2. Продукція з будівельного лісу та його сортиментів. Виділено такі пункти: 3.2.1. «Будівельні і інженерні конструкції» і 3.2.2. «Засоби пересування по воді (судна, човни)».

3.2.1. Основними різновидами будівельних конструкцій є двомірні (горизонтальні і вертикальні) і об'ємні (будівлі). До горизонтальних двомірних конструкцій належать мощені дороги та інші відмостки (дворові настили та ін.), створені дошками або напівколодами, іноді на лагах, і дерев'яні субструкції мурованих будівель. Вертикальні двомірні конструкції (тини, частоколи, паркани тощо) сформовані вертикальними стовпами і конструктивно пов'язаними з ними горизонтальними елементами (дошки, колоди, напівколоди). До об'ємних належать будівельні форми, які мають внутрішній простір. За конструкцією вони розділяються на стійко-балкові (каркасно-стовпові) і горизонтально-балкові (зрубні). У балковій техніці споруджували фортифікаційні споруди, будівлі, мости, крім понтонних, та деякі інженерні споруди, камерні поховальні споруди IX — початку XI ст.

До будівельних конструкцій зараховано також нерухомі меблі, які були частиною конструкції будівель (вбудовані лавки і лежанки).

3.2.2. З двох відомих на Русі видів суден, принципово відмінних за конструктивним рішенням — довбанки (моноксили, однодеревки) і клінкерні судна з дощаною обшивкою. Археологічно репрезентовані тільки довбанки з нашивними бортами і без них. Узагальнюючи існуючу інформацію, можна припускати, що саме довбанки різних конструкцій були основною продукцією південноруських суднобудівників.

3.3. «Продукція з сортиментів будівельного лісу та їх частин» включає в себе такі пункти: 3.3.1. «Конструктивні елементи будівель»; 3.3.2 «Меблі і робоче обладнання»; 3.3.3. «Поховальні конструкції»; 3.3.4. Сухопутні транспортні засоби; 3.3.5. Облогова зброя; 3.3.6. Знаряддя праці та великогабаритні вироби побутового призначення; 3.3.7 Сакральні об'єкти.

3.3.1. Конструктивні елементи будівель з сортиментів будівельного лісу та їх частин розділяються на такі, що 1) пов'язують споруду з зовнішнім простором (драбини, двері, вікна, дах); 2) елементи екстер'єру будівлі (наличники, лиштви під дахом — причілки, та ін.), елементи інтер'єру (верхні

перекриття внутрішніх приміщень, підлоги, вбудовані меблі). Рештки конструктивних елементів будівель, виявлені на Київському Подолі, мають аналогії в інших давньоруських містах поза досліджуваним регіоном. Такими є деталі конструкції даху, двері і сходи.

3.3.2. До рухомих меблів належать види умеблювання, які не були частиною конструкції будівлі. Основну інформацію про них надають графічні зображення лавок, ослонів, стільців, крісел, столів, ліжок, часто з декоративними деталями оздоблення. Залізні деталі, виявлені на багатьох давньоруських пам'ятках, свідчать про поширення скринь. Різноманітне обладнання для домашнього ремесла, яке мало в основі раму (ткацький та токарний верстат) або своєрідну лавку (обладнання для роботи гончаря, деяких видів деревообробних робіт та ін.), конструктивно наближувалося до меблів.

3.3.3. Поховальні споруди здебільшого були ящиковими конструкціями з частинами, скріпленими між собою цвяхами або за допомогою пазів. Різні конструкції (з цвяхами і без них) зустрічаються на одному поселенні і навіть у різних похованнях на одному могильнику, що дозволяє вважати їх індивідуальними прийомами різних майстрів, а не елементами локальної або регіональної традиції.

3.3.4. Інформативні можливості різних джерел дозволяють говорити про виготовлення сухопутного транспорту тільки у загальних рисах. Наземні транспортні засоби розділяються літні і зимні види. До літніх засобів пересування належить колісний транспорт, до зимніх видів транспорту — сани різних видів і лижі.

Сукупність археологічних матеріалів, (знахідки коліс у Києві та інших давньоруських містах) свідчать про використання на Русі суцільних коліс, а не складених з секцій (косяків), поширених у Західній Європі. Писемні і археологічні дані презентують принаймні два різновиди саней — великі виїзні, або поховальні, і меншого розміру, суто побутові. Ступінь поширення лиж на Півдні Русі нез'ясований.

3.3.5. З габаритної деревини виготовляли також металеві машини (давньоруські «пороки»), які згадуються у зв'язку з руськими, західноєвропейськими і монгольськими реаліями, починаючи з XIII ст. У давньоруських писемних джерелах фігурують «мастера порочные», які, ймовірно, керували спорудженням таких машин.

3.3.6. До категорії габаритних виробів також зараховані знаряддя праці з великих фрагментів деревини: сільськогосподарські знаряддя (плуги, борони та ін.) і знаряддя для різних допоміжних домашніх робіт.

3.3.7. Серед сакральних об'єктів виділені необроблені стовбури дубу і скульптурні зображення дохристиянських часів — ідоли. Звернення до об'ємних зображень, не характерних для Півдня Русі, могло диктуватися їхнім сакральним статусом.

3.4. Роботи на основі клепки. Бондарство. Найбільш ранні археологічні свідчення побутування бондарного посуду на території Південної Русі

датуються початком — серединою X ст. Літописні повідомлення датуються кінцем X ст. Початковий асортимент продукції обмежений: у Повісті временних літ згадуються «відра», «каді» і «бочки», у похованнях виявлені відра. Розширення асортименту бондарної продукції відбувається вже у XI—XII ст. Переважна більшість знахідок бондарних виробів у досліджуваному регіоні фіксується в культурних шарах кінця XI — середини XIII ст.

Схожість розмірів свідчить, що бондарі, ґрунтувалися на певних стандартах виготовлення кадібців і відер. Використання деяких бондарних місткостей як мір об'єму («кадь», «відро» та ін.) опосередковано підтверджує наявність усталених розмірів для певних видів бондарного посуду. Можна констатувати спільність традиції виготовлення бондарних виробів скрізь на Русі.

3.5. Продукція з дрібно-виробного лісу. Виділено такі пункти: 3.4.1. Дрібні елементи складних архітектурних споруд; 3.4.2. Посуд; 3.4.3. Гребені; 3.4.4. Знаряддя праці та їх деталі; 3.4.5. Руків'я ножів; 3.4.6. Інші вироби. Більшість виробів належить до суто деревообробної продукції, деякі музичні інструменти (щипкові інструменти, органи) і деталі озброєння (держакі стріл, луки, частини сідел та ін.) є композитними виробами, що їх виготовляли ремісники вузьких, не суто деревообробних, спеціальностей.

3.6. Інші види деревообробної продукції. Виділено такі види робіт з деревом, як плетіння, вироби з кори та лубу і з природних форм дерева. Їх поєднує використання похідних матеріалів заготівлі деревини або спеціально підготовлених різних частин дерева (гілок, стовбурів молодих дерев невеликого діаметру, кори, лубу та ін.).

Незважаючи на відносну нечисленність дерев'яних артефактів, можна констатувати, що деревообробна продукція Південної Русі репрезентована продукцією різного функціонального призначення, включаючи основні елементи культури життєзабезпечення (житло, хатне начиння, основні знаряддя праці, засоби пересування) і засоби для захисту (захисні споруди, зброя). На відміну від кістки, дерево для багатьох важливих видів продукції (будівельні конструкції, транспорт, хатне начиння, основні знаряддя праці і їхні деталі) є основним, незамінним, видом вихідного матеріалу.

РОЗДІЛ 4

КОСТОРІЗНЕ ВИРОБНИЦТВО: ПРИРОДНІ І ТЕХНОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

Проаналізовано джерела і шляхи постачання сировини для косторізного ремесла і три стадії роботи з кісткою та рогом: шляхи отримання і вибір кісткової сировини, її первинна обробка (підготовка для подальшої роботи) і кінцева обробка (перетворення на готовий продукт).

4.1. Сировинна база. Використання біоресурсів у косторізному виробництві. Виділено такі пункти: 4.1.1. Використання біоресурсів навколишнього природного середовища; 4.1.2. Використання можливостей домашнього господарства; 4.1.3. Довізні матеріали.

4.1.1. Дикі копитні (олень, лось, козуля) були основним джерелом щільного рогу. Використання рогів тура було обмеженим (ритуальні ритони), що пов'язано як зі складністю їх отримання, так і, можливо, статусом цієї тварини. У Києві і Седневі виявлені роги сайгака зі слідами спилювання, проте виробу з них невідомі.

4.1.2. Свійські тварини були основним джерелом кістки (особливо її компактну речовину). Використання порожнистого рогу (бик, коза) було обмеженим: роги-ритони, можливо, музичні інструменти, використання як технічної сировини і складова карбюратора для цементування дрібних виробів з чорного металу.

4.1.3. Довізні матеріали (слонові і моржеві бивні) використовували спорадично. Слонова кістка відома лише з писемних пам'яток і як матеріал імпортованих виробів. Виявлені поодинокі вироби з моржевого бивня і залишки сировини на одній з київських садиб XII ст. (вул. Спаська 35).

4.2. Шляхи постачання сировини для косторізного виробництва. У більшості київських професійних майстерень віддавали перевагу тваринній кістці. Щільний ріг переважає у досліджених косторізних комплексах Воїнської Греблі, Колодяжина, Деревки, Чернігова, Курську. Для південноруського косторізного виробництва актуальними були обидва можливі шляхи отримання рогової сировини: полювання і збір скинутих рогів. Заготівля рогу носила сезонний характер. Тваринну кістку могли отримувати під час забою скота.

4.3. Первинна обробка кісткових матеріалів. Після відбору потрібного виду сировини провадили її знежирення і розм'якшення. Зазначеної мети досягали шляхом термічної обробки кісткових матеріалів (виварювання). Опалювальні споруди для термічної обробки кістки виявлені у Києві (вул. Ярославська, 58) і в Деріївці.

4.4. Створення готового продукту. Виділено такі пункти: 4.4.1. Основні технічні операції; 4.4.2. Обробка кістки; 4.4.3. Обробка рогу.

4.4.1. Для давньоруського виробництва запропоновано виділення основних технологічних операцій обробки кісткової сировини. Для кістки: 1) врахування (повне або часткове) природної форми кістки у готовому виробі; 2) робота з компактною речовиною кісток; 3) використання уламків. Для рогу: 1) врахування у конструкції виробів природної форми потрібної частини рогу; 2) робота з окремими фрагментами рогу без врахування природної форми вихідної сировини; 3) підготовлені рогові пластини.

4.4.2. Мінімальне підправлення форми кістки могло включати тесання поверхні, підправлення природного загострення, висвердлювання отворів (продукція — примітивні знаряддя, предмети дитячих ігор, амулети). Часткове використання природної форми кістки передбачає видалення одного з епіфізів, обох епіфізів, розпилювання трубчастої кістки, за необхідністю, просвердлювання отворів. Продукція, виготовлена за цією схемою: знаряддя праці, деякі руків'я ножів, трубчасті гольники, окремі витвори художнього ремесла — предмети, ускладнені художньою обробкою однієї з частин. Велику

групу виробів з кістки виготовляли з довгих пластин з компактної речовини діафізів кісток ніг великих копитних (корова, кінь).

4.4.3. Для обробки використовували компактну речовину рогу. Попередньою операцією є розкрій рогу з відділенням частин, придатних для подальшої обробки. Подальша обробка підготовленої сировини залежала від виду виробів, для яких вона призначалася. Повне використання природної форми частин рогу у давньоруській рогообробці спостерігається нечасто (гостроконечники та інші вироби з паростків, ємності з нижньої зони розгалуження рогу оленя). Основою для виробів зі штучно створеною формою могли бути підготовлені шматки рогу — заготовки або рогові пластини. З рогових пластин виготовляли гребені і накладки різного призначення.

4.5. Знаряддя для обробки кістки та рогу. Склад реманенту давньоруських косторізів та його застосування на різних етапах роботи відновлюється за його слідами на заготовках і напівфабрикатах. Простежено сліди рубання, тесання, скобління, розпилювання, використання свердла (пероподібне, рідше з гвинтоподібним нарізом і трубчасте), напилків, абразивних матеріалів, циркулю. Для виготовлення набірних гребенів з металевими деталями, також були потрібні молоток і невеличке ковадло для заклепування штифтів. Токарний верстат використовували в окремих випадках, насамперед у виробництві півсферичних гудзиків.

Виробничі техніки косторізів ґрунтувалися на загальних технічних досягненнях свого часу (використання універсального реманенту і спеціалізованих знарядь, включаючи спеціальні різці, свердла, токарний верстат тощо).

Використання різних технологічних схем і реманенту, пристосованого для роботи з кісткою дозволяли отримувати різноманітну продукцію — від примітивних предметів до складних за конструкцією виробів.

РОЗДІЛ 5

ОБРОБКА ДЕРЕВА: ПРИРОДНІ І ТЕХНОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

5.1. Природні ресурси. Проаналізовано роль навколишнього середовища у відборі деревини для подальшої обробки. Обидві природні зони, які охоплює досліджувана територія, Полісся і лісостеп, схожі за складом деревної рослинності, придатної для використання у різних галузях деревообробки.

За визначеною деревиною і особливо антракологічними матеріалами, найбільш затребуваними були: сосна, дуб, клен, ясен, тополя / осика, липа, які репрезентовані найбільшою кількістю ідентифікованих зразків. Виявлені також залишки верби, берези, вільхи, ліщини, ільмових (на Лівобережжі Дніпра), горобини. Природні умови мікрорегіонів впливали насамперед на питому вагу сосни як матеріалу для деревообробних робіт. Деревину плодкових дерев майже не використовували. З імпортованих порід виявлено самшит як матеріал побутових гребенів (Київ, Городськ).

5.2. Принципи відбору сировини для різних видів продукції. Сировина аналізується по таких пунктах: 5.2.1. Продукція з будівельного лісу та його

сортиментів; 5.2.2. Продукція з сортиментів будівельного лісу та їх частин, або сполучення сортиментів будівельного і дрібно-виробного лісу; 5.2.3 Продукція з клепок (бондарні вироби); 5.2.4. Вироби з дрібно-виробного лісу.

5.2.1. За визначенням деревини нижніх вінець будівель, основним будівельним матеріалом була деревина дубу і сосни (в ареалі її поширення). У цивільному будівництві домінування сосни на всю збережену висоту стін (Київ, Берест'є як аналогія) спостерігається в ареалах її поширення. В місцях, де сосни бракувало, верхні частини стін могли виготовлятися з дерев інших порід. Зафіксовано спорадичне використання берези. За результатами аналізу археологічного дерева та вугілля, могли використовувати тополю / осику, а в окремих випадках ясен, липу і клен.

5.2.2. Узагальнення даних про деревину — матеріал додаткових конструктивних і декоративних деталей і елементів конструкцій внутрішнього устрою будівель виявив дуб, сосну (елементи конструкцій, поховальні споруди, частини транспортних засобів), клен, ясен, липу (дрібні деталі).

5.2.3. Діагностика деревини решток бондарних виробів продемонструвала, повну перевагу сосни як сировини для бондарства, ліщини і верби для бондарних обручів.

5.2.4. Матеріалом для столового вирізаного посуду слугував переважно клен, для точеного — клен і ясен, що має аналогії у Новгороді. Рештки посуду з деревини інших широколистяних порід поодинокі. В західних ареалах досліджуваного регіону (Колодязин, Райковецьке городище) виявлена вільха. Видовбані тарні посудини виготовлялася переважно з липи. Прядильні гребені виготовлені з деревини: клену (два екземпляри), берези і груші (по одному екземпляру), що корелює з пізнішою традицією у гребінництві. Дві проби деревини древків стріл (Київ) ідентифікували клен і ясен, проте, за широкими аналогіями, могли використовувати інші види деревини, як правило, такої, яку нескладно обробляти (береза, липа, тополя).

Побутові гребені могли вироблятися з імпортової сировини — самшиту. Постачання дорогої імпортової деревини для виробництва гребенів додатково характеризує гребінництво як професійне ремесло, яке потребувало спеціальної сировини.

Аналіз матеріалу виготовлення різних видів продукції свідчить про те, що давньоруські майстри добре розумілися на властивостях різних видів деревини і використовували їх.

5.3. Особливості заготівлі матеріалів для деревообробки. Виділено такі пункти: 5.3.1. Період заготівлі деревини; 5.3.2. Постачання і первинна обробка сировини.

5.3.1. За писемними і археологічними джерелами, спостерігається віддання переваги зимній заготівлі лісу, що відповідало загальній практиці заготівлі деревини. В деяких випадках мала місце також заготівля навесні або влітку (виявлення на городищах неокорених кругляків, характерних для такої заготівлі).

5.3.2. Процес постачання сировини у загальних рисах відновлюється для Києва: на околицях Київського Подолу виявлена територія, яка слугувала для первинної обробки заготовленої деревини для централізованого міського будівництва. Після заселення околиць і віддалення ділянок з лісовими масивами активізується доставка лісу водним шляхом, найбільш сприятливим для транспортування великих обсягів лісу.

Первинна обробка лісу (позбавлення зайвого гілля, просушування) відбувалася на місці, у спеціально обраних місцях. Дерево давньоруських конструкцій, у разі його виявлення, як правило, не короблене, що свідчить про його заготівлю заздалегідь і попереднє просушування.

Необхідність створення якісних речей потребувала ретельного відбору сировини для дрібних виробів. Про дотримання правил відбору сировини свідчать правильні форми переважної кількості виробів і відсутність на них дефектів.

Деякі операції з обробки сировини могли провадитися у межах заселеної території, на її околицях, що підтверджують виявлені деревообробні комплекси (передгороддя Чернігова, околиця поселення в Ходосівці-Рославському).

5.4. Продукція з будівельного лісу. Виділено такі пункти:

5.4.1. Будівельні конструкції; 5.4.2. Техніка суднобудування, де розглянуті особливості виготовлення відповідної продукції з будівельного лісу.

5.4.1. Як продукція теслярської роботи, дерев'яна будівля може розглядатися як система сполучень її окремих деталей. Обидва типи конструкцій, виділені за археологічними матеріалами — стійко-балкові і зрубні відбувалося за стандартними схемами: закріпленням горизонтальних конструктивних елементів в вертикальних пазах стовпів (стійко-балкові конструкції) і горизонтальною укладкою колод або брусів з переважно замковим сполученням їх кутах, рубкою «з лишком», «в обло» (зрубні конструкції). Рідше простежуються беззамкові сполучення зрубних елементів (на Райковецькому городищі). Варіанти «без лишку» («в лапу») фіксуються нечасто.

5.4.2. Технологічні операції суднобудування включали видовбування стовбура, розпарювання і наступного розведення країв, обпалювання внутрішньої частини. Простежено застосування дерев'яних кілків, «сторожів», які допомагали контролювати товщину стінок судна при видовбуванні. Зафіксовані сліди обробки теслом. Простіші човни могли не мати верхньої обшивки. Ускладнена конструкція передбачала додаткового спорудження (нарощування) борту судна.

5.5. Техніка виготовлення виробів з сортиментів будівельного лісу та їхніх частин. Виділено такі пункти: 5.5.1. Меблі і поховальні конструкції; 5.5.2. Особливості технології виготовлення сухопутних транспортних засобів; 5.5.3. Різні вироби з частин сортиментів будівельного лісу.

У XI—XII ст. на Русі могли практикуватися конструкції з шиповими і пазовими з'єднаннями. З пам'яток Південної Русі походить кілька деталей, призначених для сполучення за допомогою шипа. З досвіду столярської

практики, в основі виготовлення, на якій базуються середньовічні меблі, могла лежати рама з брусів або дощок, виготовлена за принципом ящикової в'язки. Для сполучення деталей використовували також цвяхи і скріплення дощок поперечками. Складніші з'єднання з'являлися поступово. Той самий принцип сполучень міг лежати в основі кузова транспортних засобів.

Інша особливість зазначеної групи виробів — застосування техніки гнуття: для виготовлення ходової частини возів і саней, виготовлення лиж і деяких господарчих знарядь (коромисла).

5.6. Основні технічні засоби робіт з будівельним лісом та його сортами. Виділено такі пункти: 5.6.1. Знаряддя праці; 5.6.2. Кріпильні деталі.

5.6.1. Досліджена деревообробна продукція дає приклади обізнаності майстрів з широким спектром технологічних операцій з обробки дерева. Основні з них — рубання, тесання, різьблення, видовбування. Застосовували також термічну обробку дерева (гнуття). Реманент теслярів (сокири, скобелі, тесла, струги, різці, ножі, долота, стамески, бурави, свердла, цвяхосмики — лапки, дерев'яні молотки та ін.) у Південній Русі не відрізнявся від такого на інших територіях. Обстеження археологічного дерева не виявило слідів пиляння його великих фрагментів. Спеціального обладнання потребувала термічна обробка дерева. За етнографічними аналогіями, таке обладнання могло розміщуватися безпосередньо на місцях заготовки лісу.

5.6.2. Серед металевих кріпильних деталей давньоруського часу виділяються цвяхи, скоби та заклепки, серед кріпильних деталей з дерева — дерев'яні цвяхи (тиблі) і кілки.

Ще один спосіб сполучення дерев'яних деталей — використання клею.

5.7. Особливості техніки та технології бондарства. Розглядається техніка виготовлення бондарних виробів. Більшість знарядь бондаря належить до універсальних. Спеціальні знаряддя, уторники, датуються XII—XIII ст., проте форма уторних пазів більш ранніх виробів свідчить про ранню появу уторників. З бондарним ремеслом можна пов'язувати також деяку частку залізних скоб (спосіб вигинання обручів).

5.8. Техніка виготовлення продукції з дрібно-виробного лісу. Неоднорідність виробів з дрібно-виробного лісу потребувала широкого спектру реманенту для різних категорій предметів. Могли використовувати скобелі для грубої обробки та ножі, універсальні й спеціальні. Використання пилки репрезентоване поодиноким випадком (Ходосівка-Рославське). Якісно оброблені поверхні деяких виробів свідчать про використання абразиву. Точіння посуду відбувалося на верстаті з лучковою передачею.

Точений посуд завжди виготовляли на поздовжньому зрізі колоди.

Товстостінний тарний посуд виготовляли у техніці вирізання і видовбування як на торцевому зрізі колоди, так і з боку поздовжнього зрізу колоди. Техніка виготовлення дерев'яних і рогових гребенів була однаковою. Зазначені технологічні прийоми сягають ранніх часів: техніка виготовлення дерев'яних гребенів давньоруського часу і часів античності була однаковою.

Робота з дрібно-виробним лісом забезпечувала продукцію різної складності виготовлення, що її виготовлення потребувало неоднакового реманенту і різних виробничих технік. Якщо одні види виробів могли робити вдома, інші потребували досліду ремісника-професіонала.

5.9. Робота з іншими частинами дерева. Розглядається техніка плетіння, і техніка виготовлення ємностей з лубу і кори. Плетіння належить до поширених у просторі і часі деревообробних технологій. Матеріали з Києва, Чернігова і Манжелії демонструють з'єднання деталей ємностей шляхом прошивання стрічками з лубу.

5.10. Спільні і специфічні технології в обробці дерева та кістки. Розглядається схожість техніки обробки кісткової сировини і деревини, яка простежуються у разі виробництва однакових предметів з цих матеріалів, де послідовність операцій диктувалася насамперед конструкцією предмету. Прикладом є дерев'яні та рогові гребені і втулкові колодки ножів.

Загалом давньоруські майстри володіли різними техніками обробки різних видів деревної сировини і використовували різноманітний реманент, від універсальних знарядь (сокира, тесло, скобель, ніж для дрібних робіт) до спеціальних (свердла, різці, стамески, уторник для бондарних робіт, токарний верстат тощо). Все це характеризує високий рівень розвитку деревообробних ремесел.

РОЗДІЛ 6

ОРНАМЕНТ І ГРАФІТІ НА ВИРОБАХ З КІСТКОВИХ МАТЕРІАЛІВ І ДЕРЕВИНИ

6.1. Орнамент. Обґрунтоване виділення видів орнаменту, якими декорували вироби з кісткових матеріалів та дерева і виділено: контурне різьблення; тригранно-виїмчасте різьблення; пласкорельєфне різьблення; ажурне різьблення; фарбування і протравлювання; формоутворення як вид декоративного оформлення виробу; оздоблення декоративними деталями з інших матеріалів.

Контурна техніка найбільшою мірою відповідала фактурі і кістки, і дерева, що обумовило її поширення. Види контурного декору включали: абстрактний і рослинний орнамент, зооморфні та антропоморфні зображення і сюжетні сцени. Серед геометричних візерунків виділено крапкові, прямолінійні (лінійно-геометричні), криволінійні, циркульні (вічкові). Найпоширенішим був прямолінійний геометричний орнамент і циркульні кола. З криволінійних візерунків поширена плетінка. Решта криволінійних зображень внаслідок своєї випадковості мають індивідуальний характер.

Знаряддя для нанесення контурного орнаменту: ножі, різці з вузькими лезами, пилки, спеціальні знаряддя для нанесення циркульних кіл.

Тригранно-виїмчасте різьблення відоме в орнаментатії рогових двобічних суцільних гребенів, декоративних накладок та окремих інших виробів.

Техніка плаского рельєфу зрідка трапляється у декоративному оформленні індивідуальних виробів, які не зазнали відновлювання в масових серіях. Є геометричні, рослинні і зооморфні мотиви, виконані в рельєфі.

Ажурним орнаментом оздоблювали великі архітектурні деталі. (різьблена лиштва з Київського Подолу), деякі дрібні вироби з кістки, проте загалом у південноруському різьбленні ажурний декор не зазнав суттєвого поширення.

Сліди фарбування простежуються на виробах з різних матеріалів, проте більшість фарбованих виробів серед археологічних матеріалів складають півсферичні гудзики. Одним з видів фарбування було протравлювання кістки (руків'я ножів).

Створенню декоративного ефекту сприяло також формоутворення, насамперед фігурне профілювання, виконане за допомогою різальних інструментів або токарного верстату. Різновидом формоутворення було об'ємне художнє різьблення.

Оздоблення декоративними деталями з інших матеріалів було характерним переважно для виробів з дерева (посуд з металевими накладками, фігурні личини на скрині). Інкрустація виробу кольоровим металом притаманна тільки гудзикам. Декоративні елементи з кістки застосовувалися для оздоблення широкого кола виробів, включаючи дерев'яні.

6.2. Графіті. Виділено кілька груп графіті: 1) окремі нефігуративні зображення (насічки, відрізки ліній, нескладні лінійно-геометричні фігури, літери або літероподібні знаки) або їх невеликі групи, які зазвичай не залежать від форми виробу і займають невелику ділянку його поверхні; 2) поодинокі фігуративні зображення (рисунок предметів та біоморфних істот); 3) складні композиції з групи абстрактних або/та фігуративних зображень, які вкривають всю поверхню виробу або її значну частину, нанесені з врахуванням форми виробу; 4) тексти, які складаються з кількох слів.

Серед графіті переважають зображення, які слугували знаками власності (тамгами), виконували декоративні функції та мали ритуально-магічне значення. Водночас всі зазначені функціональні групи графіті могли містити в себе сакральний компонент. Орнамент і графіті поєднує можливе сакральне значення, проте загалом вони мають різне значення. Основні функції орнаменту — задовільняти естетичні потреби власників виробів, значення графіті могло бути різноманітнішим.

РОЗДІЛ 7

КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА СКЛАДОВА КОСТОРІЗНОГО РЕМЕСЛА

Якщо відбір вихідної сировини і особливості техніки її обробки мають дві складові (природна і культурна), розвиток косторізного ремесла — його вихід на професійний рівень і формування асортименту його продукції, є культурно-історичним феноменом. Його аналіз потребував вирішення таких питань: 1) розвиток косторізного ремесла у Південній Русі (динаміка косторізного ремесла і його організація різних етапах, ступінь відокремлення від інших

ремесел, рівень професіоналізму); 2) аналіз етнокультурної складової косторізної продукції (роль міжкультурних контактів і мандруючих ремісників на різних етапах розвитку ремесла, процес формування місцевої етнокультурної традиції).

7.1. Етапи розвитку косторізного ремесла у Південній Русі. Традиція обробки кістки пізньоримського часу на теренах Східної Європи (Олександрівка, Велика Снітинка, Хрінники, Гостра Лука) не мала продовження у наступний період, що виключає її з числа джерел формування давньоруського ремесла. Примітивна продукція, виявлена на пам'ятках VII—IX ст. не дає підстав для ствердження про розвиток косторізного ремесла на досліджуваній території у період, який передував становленню Давньоруської держави.

Початок формування косторізного ремесла у Південній Русі припадає на часи перетворення Києва на великий політичний, економічний і культурний центр, а саме на кінець IX — першу половину X ст. Виявлення у культурному шарі та комплексах цього часу високохудожніх виробів майстрів-професіоналів (матеріали з Києва, Чернігова, Шестовиці, Седнева та ін.) свідчить, що у цей період крім домашнього виробництва з'являється виробництво на замовлення, яке мало переважно елітарний характер. Подальший розвиток косторізного ремесла припадає на XI—XII ст., продукція цього часу є не дуже виразною. У другій половині XII — першій половині XIII ст. косторізне ремесло досягає свого розквіту. З'являються стаціонарні майстерні, які виготовляють продукцію, розраховану на масовий попит або, принаймні на певне коло споживачів (Київ, Чернігів, Курськ, Деріївка та ін.). Деякі з них демонструють певну тенденцію до дрібнішої спеціалізації, перевага надається якомусь окремому виду продукції (Київ: півсферичні гудзики, вістря стріл, Чернігів, Деріївка: накладки на лук). Разом з ними функціонують невеличкі майстерні (Київ, Колодяжин, Іван-Гора, Хутір Половецький та ін.) і домашнє ремесло. У післямонгольські часи косторізне ремесло зазнає занепаду, проте не зникає.

Обсяг продукції у межах одного комплексу, навіть стаціонарного, часто відносно невеликий. Іноді майстри були вимушені сполучати різні види діяльності для свого життєзабезпечення, що зафіксовано на деяких садибах Києва (сполучення з металургією, з ювелірним ремеслом, склоробством).

Обробка кістки також могла відбуватися в рамках окремих спеціалізованих ремесел разом з роботами з інших матеріалів (виготовлення кістяних знарядь праці власником, ремесло лучника і стрільника).

7.2. Етнокультурна складова розвитку косторізного ремесла. Міжкультурні контакти з регіонами з розвинутими традиціями обробки кістки могли стати каталізатором розвитку місцевого косторізного ремесла. Його виникнення багато в чому пов'язане з дружинною культурою. На першому етапі розвитку косторізного ремесла в асортименті продукції і її вигляді простежуються впливи з боку Північної Європи. Місцеве ремесло також зазнало ранніх впливів з боку степових кочівницьких народів. Східні культурні

елементи могли інтегруватися у місцеве культурне середовище і через прямі контакти, і як елемент синкретичної дружинної культури.

Зв'язок з дружинним середовищем з самого початку обумовив світський характер косторізного ремесла, який простежується протягом всього давньоруського періоду. Маркером цього є майже цілковита відсутність церковної атрибутики з кістки, великих стаціонарних майстерень, пов'язаних з монастирями, і слабка інтенсивність візантійських впливів на продукцію косторізного ремесла.

Важливу роль у розвитку місцевого ремесла могли грати приїжджі майстри, які поширювали творчі ідеї і техніку обробки кісткових матеріалів. На першому етапі (X — початок XI ст.) майстри-мігранти були представниками іншопольованого середовища, пізніше ремісники та їхня продукція мігрують у межах Руських земель. Багато в чому це сприяло уніфікації косторізної продукції. Водночас простежуються окремі регіональні особливості, відображені в специфічних видах виробів.

РОЗДІЛ 8

КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА СКЛАДОВА ДЕРЕВООБРОБНИХ РЕМЕСЕЛ

8.1. Проблема виділення і етапи розвитку деревообробних ремесел у Південній Русі. Критерієм виділення ремесел є використання різних видів сировини, відповідна техніка виробництва і специфіка продукції. Галузі деревообробки виділені відповідно запропонованим групам деревообробної продукції: теслярі (продукція з великогабаритного дерева), бондарі (клепка), різьбярі і токарі (дрібно-виробний ліс).

Деревообробка мала місцеве коріння, що обумовлено провідною роллю дерева у культурі життєзабезпечення (житло та його наповнення, засоби виробництва) і створенні засобів захисту поселення. Домашнє деревообробне ремесло (не диференційоване) було частиною натурального господарства сім'ї (або общини) і його різновиди являли собою первинну спеціалізацію діяльності, не пов'язану з суспільним розподілом праці.

У Південній Русі простежуються всі форми організації деревообробки — від домашнього виробництва за простими технологіями предметів господарства і побуту до вузькоспеціалізованих ремесел. Початок формування професійного теслярства припадає на IX—X ст.

Двома основними факторами розвитку теслярства були провідна роль у підтримці культури життєзабезпечення і особлива значущість на державному рівні (забезпечення фортифікації, цивільної забудови міст, храмового будівництва, спорудження військових і торгових плавальних засобів тощо). Наслідком цього процесу стала поява професійних артілей теслярів і осіб, відповідальних за організацію робіт (мостники і городники). Поступово відокремлюються дрібніші теслярські спеціальності: трунарі (кінець XI ст.), корабельники (не пізніше XII ст.), майстри з виготовлення стінобитних машин

(XIII ст.) та ін. Нема підстав для розгляду давньоруського столярства як відокремленого від теслярства ремесла.

Враховуючи застосування складних спеціалізованих технологій і немісцеве походження, окремим ремеслом слушно вважати бондарство. Розвиток бондарства в XI—XIII ст. цілком пов'язаний з місцевим середовищем.

У X—XI ст. з'являються професійні різьбярі і токарі. Окремим видом різьбярства було виготовлення дерев'яних гребенів. На користь існування професійного гребінництва свідчить специфіка сировинної бази для побутових гребенів (імпортна сировина).

8.2. Історико-культурний контекст розвитку техніки деревообробки.

Автор доходить висновку, що деревообробне виробництво та його продукція на території Південної Русі розвивається на місцевому ґрунті. Водночас воно має багато спільного з сусідніми регіонами (будівлі, знаряддя праці, деякий посуд та ін.), що є свідченням існування регіональних традицій обробки дерева у контексті постійних культурних контактів. Деякі аналогії (насамперед знаряддя праці) викликані доцільністю їхніх функціональних форм. Уніфікації продукції сприяли міграції населення. Про пряме запозичення іншокультурних явищ (речей, технологій) можна говорити лише в окремих випадках (бондарне і токарне ремесла, привнесені на Русь ззовні, з Західної Європи, гребінництво). Практикується виготовлення парадного посуду усталених форм. Озброєння і спорядження вершника та коня маркували радше приналежність до станової, а не етнічної групи, що багато в чому зумовило користування їх однаковими видами на теренах Східної Європи і, ширше, Євразії. Прийняття християнства, сприяло наслідуванню техніці виготовлення атрибутів християнського культу (ікони, ладунки, хрести та ін.).

ВИСНОВКИ

Комплексний аналіз всіх видів джерел щодо косторізного і деревообробних ремесел дозволив дійти таких висновків.

Основною характеристикою косторізного і деревообробних ремесел Південної Русі є їхня продукція. Продукція косторізів має суто ужиткове значення, кістка в ряді випадків замінює інші матеріали. Серійна продукція, якість її виготовлення і різноманітність асортименту характеризує доволі високий рівень косторізного ремесла у Південній Русі.

Продукція деревообробки є неоднорідною. Виділено її п'ять груп на підставі використання різних видів сировини. Продукція деревообробки включала основні елементи культури життєзабезпечення і засоби для захисту. На відміну від кістки, дерево для багатьох видів продукції є основним видом вихідного матеріалу, який не підлягав заміні.

Підґрунтям формування ремесел, які базувалися на обробці дерева і кісткових матеріалів, були місцеві ресурси. Імпортовану сировину (і дерево, і кістку) використовували у виняткових випадках.

Для сировинної бази косторізного ремесла виділено два джерела — природне середовище і використання можливостей домашнього господарства. У давньоруському деревообробному виробництві спостерігається використання

біоресурсів переважно навколишнього природного середовища. Садові дерева як ділову деревину майже не використовували. Склад ділової деревини однаковий на всій території, проте розподіл різних порід деревини по пам'ятках варіює, що є маркером місцевих особливостей сировинної бази.

Особливості техніки обробки і кісткової, і деревної сировини залежали від обох факторів: природного (врахування властивостей сировини) і культурного (стан розвитку засобів виробництва). Виробничі техніки косторізів і деревообробників ґрунтувалися на загальних технічних досягненнях свого часу і використанні різних технологічних схем і реманенту, пристосованого для роботи з матеріалом, що дозволяло отримувати різноманітну продукцію.

Формування косторізного і деревообробних ремесел як професійних видів ремісничої діяльності припадає на часи формування Давньоруської держави. Етапи їхнього розвитку загалом корелюють з етапами розвитку давньоруського ремесла загалом: становлення професійного ремесла у IX—X ст., його подальший розвиток у XI — на початку XII ст. і розквіт у другій половині XII — першій половині XIII ст.

На початковій стадії косторізне ремесло є видом діяльності окремих різьбярів на замовлення, для етапу його розквіту характерним є різноманітний асортимент ремісничої продукції, ринковий характер виробництва, функціонування виробничих осередків, у тому числі з вузькою спеціалізацією. Водночас, простежується суміщення різних видів діяльності в одному ремісничому осередку, що є свідченням недостатнього обсягу косторізної продукції для життєзабезпечення.

У післямонгольські часи косторізне ремесло значно скорочує обсяг виробництва, але не зникає повністю.

Різьблення по кістці у Київській Русі на першому етапі розвивалося під впливом ремесла інших регіонів. Включення Русі, в ареал побутування єдиної дружинної культури обумовило північноєвропейські впливи на ранню давньоруську продукцію. У X ст. простежуються також інтенсивні культурні імпульси з боку Сходу (у широкому значенні), формується загальний східноєвропейський комплекс озброєння, з євразійським корінням, у тому числі його деталі з кістки. Роль Візантійського світу у розвитку косторізного ремесла була незначною, що можна пояснити світським характером місцевого косторізного ремесла. Важливу роль у розвитку місцевого ремесла грали приїжджі майстри, які поширювали творчі ідеї і технологічні інновації.

У XI—XII ст. формується основний асортимент косторізної продукції, спільний для всій території Русі.

Обробка дерева посідала важливе місце в основних сферах життя. Її розвитку сприяли доступність сировини, відносна легкість обробки і відсутність заміни в місцевих природних умовах.

Виділення окремих ремесел на перших етапах було пов'язане з використанням виробником до того чи іншого виду сировини і створенням відповідної продукції: теслярі, бондарі, різьбярі і токарі. З часом відокремлення дрібніших спеціальностей простежується з XI ст. Особливого значення набуло

теслярство через провідну роль у підтримці культури життєзабезпечення і значення на державному рівні.

Бондарство і токарна справа були ремеслами західноєвропейського походження. Вони поширюються на території Київської Русі протягом VIII або IX — X ст., їхній розквіт також припадає на XII—XIII ст.

Складні різьблені вироби свідчать про діяльність професійних різьбярів (можливо, широкого профілю). Окремим видом різьбярства було гребінництво.

Продукція деревообробних ремесел розвивалося на місцевому ґрунті, проте у рамках регіональної традиції, яка сформувалася у Східній і Центральній Європі.

Протягом давньоруського часу деревообробка також зазнавала впливів ззовні, внаслідок чого з'являються нові ремесла (бондарі, токарі) і технології (гребінництво, точіння). Деякі види різьбярської і токарної продукції є спадщиною попередніх культур: гребені, окремі види точеного парадного посуду тощо. На відміну від косторізного ремесла, деревообробка зазнала впливів, пов'язаних з християнством і, відповідно, з Візантійським світом (специфічні техніки деревообробки, церковне будівництво, культові речі).

Неоднакове значення деревообробних і косторізного ремесел у різних сферах життя давньоруського населення обумовило їх різну історичну долю: занепад косторізного ремесла через його суто ужитковий характер і можливість заміни кістки іншими матеріалами і збереження значення деревообробки як основного виду економічної діяльності населення Русі.

СПИСОК ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії:

1. Сергєєва, М. С. 2011. *Косторізна справа у Стародавньому Києві*. Київ: КНТ.
2. Сергєєва, М. С. 2015. *Майстри з обробки дерева та кістки давньоруського міста Воїня*. Київ, Харків: Майдан.

Статті у наукових фахових виданнях України:

3. Сергєєва, М. С. 1994. До реконструкції меблів часів Київської Русі. *Археологія*, 1, с.48-60.
4. Сергєєва, М. С. 1998. Дерев'яний посуд з давньоруських міст Середнього Подніпров'я. *Археологія*, 1, с. 118-128.
5. Сергєєва, М. С. 1999. Зооморфные мотивы в декоре древнерусских изделий из кости с территории лесостепного Поднепровья. *Древности 1997—1998*, с. 161-167.
6. Сергєєва, М. С. 2002. До історії гри в бабки в Київській Русі. *Археологія*, 4, с. 50-58.
7. Сергєєва, М. С. 2009. Сліди косторізного виробництва в кварталі Е-7 (Київ, Поділ). *Наукові записки з української історії*, 23, с. 29-34.
8. Сергєєва, М. С. 2010. Давньоруські дерев'яні вироби з гори Киселівка. *Археологія*, 3, с. 89-94.

9. Сергеева, М. С. 2010. Давньоруські кістяні вироби, пов'язані з сакральною сферою, з території Середнього Подніпров'я. *Лаврський альманах*, с. 5-10.
10. Сергеева, М. 2010. До питання про київську різьблену кістку XIII—XIV ст. *Наукові записки з української історії*, 25, с. 30-34.
11. Сергеева, М. С. 2010. К вопросу о художественной резьбе по дереву X—XIII веков на территории Среднего Поднепровья. *Археологический альманах*, 21, с. 396-403.
12. Сергеева, М. 2010. Обробка кістки у давньоруські часи на території Середньої Наддніпряни. *Наукові записки з української історії*, 26, с. 42-47.
13. Сергеева, М. С. 2010. Про деякі давньоруські приладдя з кістки та рогу для ігор і розваг. *Древности 2010*, с. 203-220.
14. Сергеева, М. С. 2011. Дерев'яні вироби повсякденного вжитку з Колодяжина. *Археологія*, 4, с. 98-107.
15. Сергеева, М. С. 2011. Дерев'яний столовий посуд з Воїнської Греблі. *Наукові записки з української історії*, 27, с. 27-32.
16. Сергеева, М. С. 2011. К вопросу о локальных традициях в древнерусском косторезном ремесле. В: Санжаров, С. М. (ред.). *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 11. Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, с. 240-251.
17. Сергеева, М. С. 2011. Обробка та використання порожнистого рогу у Київській Русі. *Археологія і давня історія України*, 5, с. 222-226.
18. Сергеева, М. С. 2011. Техніка обробки рогу у Воїнській Греблі. *Древности 2011*, с. 191-205.
19. Сергеева, М. С. 2012. Вироби з кістки та рогу з Воїнської Греблі. *Археологія і давня історія України*, 8, с. 133-145.
20. Сергеева, М. С. 2012. До вивчення техніки орнаменталізації давньоруських виробів з кістки та рогу з території Середнього Подніпров'я. *Древности 2012*, с. 198-210.
21. Сергеева, М. С. 2012. Косторізна справа у стародавньому Колодяжині. *Археологія*, 3, с. 118-125.
22. Сергеева, М. С. 2013. Деревообробка у давньоруському місті Воїнь. *Древности 2013*, с. 237-250.
23. Сергеева, М. С. 2013. До вивчення техніки орнаменталізації давньоруських дерев'яних виробів. *Археологія*, 2, с. 34-42.
24. Сергеева, М. С. 2014. Про один тип середньовічних гудзиків на території Східної Європи. *Археологія і давня історія України*, 2 (13), с. 150-158.
25. Сергеева, М. С. 2015. К вопросу о внешнем факторе развития художественной резьбы по кости в Южной Руси. *Древности 2014—2015*, с. 244-256.
26. Сергеева, М. С. 2015. Культові вироби з кістки та рогу з території Південної Русі. *Ніжинська старовина*, 20 (23), с. 153-159.
27. Сергеева, М. 2015. Про час появи бондарного ремесла у Київській Русі. *Наукові записки з української історії*, 36, с. 12-18.

28. Сергеева, М. С. 2018. Дерев'яні артефакти з Райковецького городища. *Археологія і давня історія України*, 3 (28), с. 205-210.

Статті у виданнях іноземних держав:

29. Сергеева, М. С. 1998. Орнаментація изделий из дерева и кости в Лесостепном Поднепровье в X–XIII веках. *Вопросы истории славян*, 12, с. 83-95.

30. Сергеева, М. С. 1999. Деревянные изделия из Большого Рыжановского кургана. *Materialy I sprawozdania Rzeszowskiego ośrodka archeologicznego*, 20, s. 313-314.

31. Сергеева, М. С. 2008. Косторезное ремесло XI—XII вв. на Киевском Подоле. *Acta Archaeologica Albarutenica*, 4, с. 111-119.

32. Сергеева, М. С. 2008. Костяные детали вооружения лучника с территории лесостепного Поднепровья. В: Винников, А. З. (ред.). *Древности эпохи средневековья Евразийской лесостепи*. Воронеж: ВГУ, с. 108-122.

33. Сергеева, М. С., Івакін, В. Г. 2013. Походження предметів косторізного виробництва з поховань дружинного могильника Києва. *Migracje. Funeraria Lednickie*, 15, s. 221-230.

34. Сергеева, М. С. 2013. Художественная резная кость в Южной Руси: к вопросу о путях распространения творческих идей. В: Корусенко, М. А., Селезнев, А. Г., Татауров, С. Ф., Томилов, Н. А. (ред.). *Творчество в археологическом и этнографическом измерении*. Омск: Издательский дом «Наука», с. 113-117.

35. Сергеева, М. С. 2017. Бондарное ремесло в Южной Руси (территория Среднего Поднепровья). *Матэрыялы на археалогіі Беларусі*, 28, с. 238-245.

36. Sergeeva, M. 2012. Early Rus' sacred objects in antler and bone from the Middle Dnieper area. In: Salamon, M., Woloszyn, M., Musin, A., Špehar, P. (eds.). *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe: Archaeological and Historical Evidence*, 2. Krakow, Leipzig, Rzeszow, Warszawa, p. 563-571. U źródeł Europy środkowo-wschodniej, 2.

37. Sergeeva, M. 2017. New research of archaeological wood and wooden artifacts in Kiev. *Global Journal of Human, Social Sciences: D. History, Archeology & Anthropology*, 17 (2. 1), p. 31-37 [online]. Режим доступу: <https://socialscienceresearch.org/index.php/GJHSS/article/view/2415/2304> [Дата звернення 29 грудня 2017].

Статті в інших наукових виданнях та матеріали конференцій:

38. Сергеева, М. С. 1996. К истории деревообработки в древнерусских городах лесостепного Поднепровья. *Тези доповідей української делегації на VI Міжнародному конгресі слов'янської археології (Новгород, Росія, 1996 р.)*. Київ: ІА НАНУ, с. 106-108.

39. Сергеева, М. С. 1997. Деякі особливості орнаментики давньоруських виробів з кістки в лісостеповому Придніпров'ї. В: Толочко, П. П. (ред.). *Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київській Русі*. Матеріали Міжнародної конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. Чернігів: Сіверянська думка, с. 145-149.

40. Сергеева, М. С. 2008. До питання про розвиток косторізного ремесла у стародавньому Києві. В: Моця, О. П. (ред.). *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради*, 2. Коростень: Тріада С, с. 132-136.

41. Сергеева, М. С. 2010. Древнерусская зооморфная резная кость Среднего Поднепровья. В: Пескова, А. А., Щеглова, О. А., Мусин, А. Е. (ред.). *Славяно-русское ювелирное дело и его истоки*. Материалы Международной научной конференции, посвященной 100-летию Гали Федоровны Корзухиной. Санкт-Петербург, 10—16 апреля 2006 г. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 286-292.

42. Сергеева, М. С. 2010. Художнє різьблення по дереву, кістці та рогу. В: Скрипник, Г., Кара-Васильєва, Т. (ред.). *Історія декоративного мистецтва України: Від найдавніших часів до пізнього середньовіччя*, 1. Київ: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського, с. 269-296.

43. Сергеева, М. С. 2011. Гребни из Воинской Гребли. В: Посохов, С. И. (ред.). *Древности Восточной Европы*. Сборник научных трудов к 90-летию Б.А. Шрамко. Харьков: ХНУ им. В. Н. Каразина, с. 263-270.

44. Сергеева, М. С. 2012. Графіті на давньоруських виробах з кістки та рогу. В: Травінський, В. С. (ред.). *Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я*. Збірник матеріалів II Всеукраїнської науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори 2006», с. 72-78.

45. Сергеева, М. С. 2013. Астрагалы со знаками: к вопросу о происхождении некоторых игр в средневековой Восточной Европе. В: Марченко, И. И. (ред.). *Материалы Шестой Международной Кубанской археологической конференции*. Краснодар: Экоинвест, с. 375-376.

46. Сергеева, М. С. 2014. До питання про систематизацію деревообробних спеціальностей у Київській Русі. В: Толочко, П. П. (ред.). *Міста Давньої Русі. Збірка наукових праць пам'яті А. В. Кузи*. Київ: Стародавній Світ, с. 351-356.

47. Сергеева, М. С. 2014. Материалы к истории бондарного ремесла в Южной Руси. В: Бессуднов, А. Н. (ред.). *Верхнедонской археологический сборник*, 6. Липецк: РИЦ ФГБОУ ВПО «ЛГПУ», с. 489-495.

48. Сергеева, М. С. 2017. Археологічна деревина як джерело для реконструкції господарчої діяльності давньоруського населення Середнього Подніпров'я (до постановки проблеми). *Археологія і давня історія України*, 1 (22), с. 302-309.

49. Сергеева, М. С. 2017. До питання про косторізне ремесло в Києві XIII—XVIII століть. В: Толочко, О. П. (ред.). *Культурний шар. Статті на пошану Гліба Юрійовича Івакіна*. К.: Лаурис, с. 377-387.

АНОТАЦІЇ

Сергеева М. С. Косторізне та деревообробні ремесла на території Південної Русі. — Рукопис.

Кваліфікаційна наукова праця на здобуття наукового ступеню доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.04 «археологія». — Інститут археології НАН України. Київ, 2018.

Дисертація є першим комплексним дослідженням з косторізного та деревообробних ремесел на території Південної Русі у взаємодії біогосподарчих, технічних і історико-культурних чинників їхнього розвитку.

Проаналізовано асортимент продукції косторізів і деревообробників, сировинні ресурси, головні виробничі техніки обробки кістки та дерева. Виділено деревообробні ремесла: теслярі, бондарі, різьбярі і токарі, з яких відокремлюються різні спеціальності.

Доведено, що початок формування косторізного і деревообробних ремесел як професійних ремесел припадає на IX—X ст. Показано суто ужитковий характер різьблення по кістці і значення обробки дерева як основного напрямку економічної діяльності давньоруського населення.

Визначено роль в розвитку зазначених галузей. Визначено важливе значення іншокультурних впливів і діяльності майстрів-мігрантів в передачі творчих ідей і розвитку ремісничих технологій.

Ключові слова: Давня Русь, ремесло, обробка кістки, обробка дерева, сировина, ремісничі технології, орнамент мандрівні ремісники.

Сергеева М. С. Косторезное и деревообрабатывающие ремесла на территории Южной Руси. — Рукопись.

Квалификационная научная работа на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.04 «археология». — Институт археологии НАН Украины. Киев, 2018.

Диссертация является первым комплексным исследованием по косторезному и деревообрабатывающим ремеслам на территории Южной Руси во взаимодействии биохозяйственных, технических и историко-культурных факторов их развития.

Проанализирован ассортимент продукции косторезов и деревообработчиков, сырьевые ресурсы, основные производственные техники обработки кости и дерева. Выделены деревообрабатывающие ремесла: плотники, бондары, резчики и токари, из которых далее выделяются различные специальности.

Доказано, что начало формирования профессионального уровня косторезного и деревообрабатывающих ремесел совпадает со временем формирования Киевской Руси. Показан прикладной характер резьбы по кости и значение обработки дерева как основного направления экономической деятельности древнерусского населения.

Определено важное значение инокультурных влияний и деятельности мастеров-мигрантов в передаче творческих идей и развитии ремесленных технологий.

Ключевые слова: Древняя Русь, ремесло, обработка кости, обработка дерева, сырье, ремесленные технологии, орнамент, странствующие ремесленники.

Serhieieva M. S. Bone-carving and woodworking crafts in the territory of Southern Rus. — Manuscript.

Qualifying scientific work for the degree of Doctor in History, specialty 07.00.04 — “Archeology”. — Institute of Archeology of the NASU. Kyiv, 2018.

This thesis is the first comprehensive study of bone carving and woodworking crafts in the territory of Southern Rus in the interaction of bioeconomic, technical, historical, and cultural factors of their development.

For the first time it was conducted a visual analysis of osseous artifacts from Southern Rus with the use of equipment (magnifier and microscope) for studying techniques of their processing. The novelty also lay in the wide use of methods of wood identification for studying a raw material base of the woodworking in Southern Rus.

The analysis of products of bone carvers showed that they were of utility value, and in some cases, bone replaced other materials (metal, glass, and wood). The quality of many products and variety of their assortment demonstrated high level of bone carving craft in Southern Rus.

The main result of the study of woodworking products was substantiation of principles of their systematization and allocation of their five groups based on the use of different types of raw materials. They are 1) products from timber; 2) products from assortments of timber and their parts or from combination of timber and small-scale wood; 3) products from staves (cooperage); 4) products from small-scale wood; 5) products from other parts of wood (bark, phloem and branches).

Natural environment (antler of wild ungulates and sporadically other bones) and household (bones of domestic animals) were two main sources of raw materials for bone carving craft. The analysis of waste from various sites has shown the advantage of a deer antler, except the Kyiv workshops, where the bones of domestic animals prevailed.

A study of bones with traces of processing allowed us to reveal the main techniques of bone carvers from minimal processing of osseous materials to complex operations.

The analysis of archeological wood allowed us to prove an advantage of biological resources of the environment and of forest species of trees. The garden fruit trees were not popular as wood for processing. There were several basic types of raw materials, which were pine, oak, maple, ash, poplar or aspen, linden and birch. Their ratio somewhat varies at different sites.

The analysis of bone artifacts and all materials on wood processing allowed us to prove that the formation of bone carving and woodworking crafts as a professional type of craft activity coincides with the period of formation of the Kievan Rus state (the ninth and the first half of the tenth centuries).

The further development of Southern Rus bone carving craft took place from the eleventh to the thirteenth century. In the twelfth and the first half of the thirteenth century, it reached a peak. Its features were market nature of some kind of production and functioning of professional workshops. However, the study of craft complexes

revealed the combination of different activities in one craft center, which is evidence that the resulting product was not always enough to support life.

The nature of bone carving products demonstrated the significant impact of the craft of neighboring regions (the North European and steppe nomadic cultures) in the tenth and eleventh century and the important role of itinerant masters in the development of local crafts. At the first stage, itinerant artisans were representatives of another cultural environment. From eleventh to the thirteenth century, artisans and their products migrated within the limits of Ancient Rus lands. It largely contributed to the unification of Ancient Rus bone carving products.

The woodworking crafts developed mainly on a local basis. The analysis of the sources revealed that the domestic woodworking remained a part of the natural economy. Certain types of woodworking were a side occupation of warriors and artisans of other specialties.

The allocation of separate professional crafts bases on the principle of using different types of raw materials. They are carpenters (including joiners' work), coopers, carvers and turners. A formation of main woodworking crafts began in the ninth or tenth century. A separation of smaller specialties took place from the eleventh to the thirteenth century.

Woodworking was also influenced by multicultural environment. The result was the appearance of new crafts (coopers, turners and comb-makers), technologies and types of products in the ninth and the tenth century.

We concluded that uneven significance of woodworking and bone carving handicrafts in different spheres of life of the Ancient Rus population determined their different historical fate that was decline of the bone carving and preservation of the value of woodworking as the main type of economic activity of the population of Rus.

Key words: Ancient Rus, handicraft, bone working, woodworking, raw materials, handicraft technology, ornament, itinerant artisans.